Lesson 63

व्यञ्जन-सन्धिः

Vyanjan Sandhi.

"Sandhi's not my cuppatea," was my refrain.... till I realized that a sandhi was exactly what I had done with both, 'Sandhi is' and a 'cup-pa-tea.'
O.K.... so if it is such a common thing in speech, couldai find egzamples a plenty? Butsurely you betcha bottondollar I could! Not only in English but in every language as well.
Just have a look at this....
Shuddup = Shut up. (Vocabulary of the Younger Generation, not mine.)
An example of झलां जशोऽन्ते ।

It's just that us Indians love to study and have therefore made a science of something as natural as sandhi. What happens is that a student who studies the science first becomes quite dizzy with all the information, so I have here tried to provide the smelling salts.
It's not so bad..... I've survived and so will you. Let's tagjust one stepatatime.
Is the combination of a consonant with another consonant, a vowel
To make व्यञ्जन-सन्धिः easy to memorize and recall at a later date, let's go over how the consonants are classified again.

क्	ख्	ग्	घ्	ङ्
च्	छ्	ज्	झ्	ञ्
ट्	ठ्	ड्	ढ्	ण्
त्	थ्	द्	ध्	न्
प्	फ्	ब्	भ्	म्
य्	र्	ल्	व्	
श्	ष्	स्	ह्	

© Shri Chitrapur Math

The shaded consonants are the कठोर-व्यञ्जनानि । The hard consonants.

The rest are मृदु–व्यञ्जनानि । The soft consonants.

Please note that for our grammar study, we will work with the consonants specified by Panini. Make sure that you are familiar with lesson 62. It will help you tremendously.
Sandhi is a vast topic of study. Rather than do the whole lot, it seems practical to just go over a few. (To give you an idea, we categorized sandhis into 40 sections of which we plan to do just 9). The table given below gives you examples of the ones you will see most often. Use it as a guide while you are studying specific details of the sandhis given after the table on page 8 of this lesson. There are plenty of examples, especially from the Bhagavad Gita, for you to work with.

	व्यञ्जन-सन्धिः			कार्यम्	उदाहरणम्
	Name of the sandhi			Effect	Example
१.	श्चुत्व				
a	(स्तोः श्चुना श्चुः)	स् / तु	in close proximity with श् /चु	श् चु (यथासङ्ख्यम् ..respectively)	
	Concrete examples…	स्	च्	श्च	मनस् + चलति = मनश्चलति ।
		स्	श्	श्श	रामस् + शेते = रामश्शेते ।
		त्	च	च्च	सत् + चरित्रम् =सच्चरित्रम् ।
		द्	ज्	ज्ज	सत् + जनः = सज्जनः ।
		न्	ज्	ञ्ज	शार्गिन् +जयः =शार्गिञ्जयः

© Shri Chitrapur Math

b	शश्छोऽटि	झय् first four of a वर्ग	followed by श्	श् optionally converts into छ् and if it is a त् /द् converts into च्	
	concrete examples…	त्	श	च्छ	श्रीमत +् शङ्कराश्रमा: = श्रीमच्छङ्कराश्रमा:
२.	ष्टुत्व				
	ष्टुनाष्टु:	स् / तु	in close proximity with ष् / टु	ष् टु (यथासङ्ख्यम् ..respectively)	
	concrete examples…	स्	ष	ष्ष	रामस् + षष्ठ: = रामष्षष्ठ:
		स्	ट्	ष्ट	रामस् + टीकते =रामष्टीकते
		त्	ट्	ट्ट	तत् + टीका = तट्टीका
		ष्	त	ष्ट	इष: + त: = इष्ट:
		ष्	त	ष्ट	कृष् + त: = कृष्ट:
		ष्	न	ष्ण	कृष् + न: = कृष्ण: ।

© Shri Chitrapur Math

३.	जशत्व				
a	झलां जशोऽन्ते । This generally happens between two different words.	झल् (all the consonants minus the अनुनासिकव्यञ्जनानि, य् र् ल् and व्)	any स्वर or a मृदु व्यञ्जन	corresponding जश्	
	Concrete examples...	क्	ई	गी	वाक् + ईश: =वागीश:
		च्	अ	ज	अच् + अन्त: =अजन्त:
		ट्	आ	डा	षट् + आनन: = षडानन:
		त्	आ	दा	एतत् + आदाय = एतदादाय
		त्	ई	दी	जगत् + ईश: =जगदीश:
		त्	ध्	द्ध्	ज्ञानात् + ध्यानं = ज्ञानाद्ध्यानं
b	झलां जश् झशि। This generally happens in the middle of the word.	झल् (all the consonants minus the अनुनासिकव्यञ्जनानि, य् र् ल् and व्)	a मृदु व्यञ्जन	corresponding जश्	
	Concrete examples...	भ्	ध्	ब्ध्	लभ् + ध: = लब्ध:।

© Shri Chitrapur Math

		ध्	ध्	द्ध्	बुध् + धि: = बुद्धि:।
४.	चर्त्व				
	खरि च ।	झल् (all the consonants minus the अनुनासिकव्यञ्जनानि, य् र् ल् and व्)	कठोर व्यञ्जन	corresponding चर् (first five of each वर्ग: + श् ष् स्)	
	Concrete examples...	द्	स्	त्स्	आपद् + सु = आपत्सु
		द्	त्	त्त	छेद् +ता = छेत्ता
		द्	त्	त्त	भेद् + ता =भेत्ता
५	तोर्लि	तु	ल्	तवर्ग is replaced by ल्	
		न्	ल्	न् is replaced by a nasal ल् ।	
	concrete examples...	त्	ल्	ल्	दैन्यात् + लोभ: = दैन्याल्लोभ:।
		न्	ल्	nasal ल् ।	श्रद्धावान् + लभते =श्रद्धावाँल्लभते
६	अनुनासिकसन्धि:				

© Shri Chitrapur Math

a	यरो ऽनुनासिके ऽनुनासिको वा ।	यर् includes all the consonants excepting ह् । यर् occurring at the end of a पद	followed by a nasal (ञ् , म्, ङ् , ण् , न्)	Is replaced by its own corresponding nasal, optionally.	
	Concrete examples…	त्	म्	न्म्	क्रोधात् + मोहः - क्रोधान्मोहः / क्रोधाद् मोहः ।
b	प्रत्यये भाषायां नित्यम्	यर्	प्रत्यय ending in म्	is replaced by its own corresponding nasal, compulsorily	
	concrete examples…	द्	प्रत्ययानुनासिकः	अनुनासिकः	चिद् + मयम् = चिन्मयम्
७.	अनुस्वार No need for a tabular note. All details at the end of this Sandhi chapter.				
	Reminders…	म्	व		हरिम् + वन्दे = हरिं वन्दे
		म्	प		पाठम् + पठति = पाठं पठति ।

© Shri Chitrapur Math

८	नश्छव्यप्रशान्	न् occurring at the end of a पद	followed by a छव् (छ् ठ् थ् ट् त्) and then by an अम् (स्वराः + ह् , य् व् र् ल् , + अनुनासिकाः।	is replaced by	
	concrete examples…	न्	च् / छ्	शँ / शं	तान् + च = ताँश्च / तांश्च
		न्	ट् / ठ्	षँ / षं	तान् + ठङ्कारान् = ताँष्ठङ्कारान् / तांष्ठङ्कारान्
		न्	त् / थ्	सँ / सं	अस्मान् + तारय = अस्माँस्तारय / अस्मांस्तारय
	अपवादः	प्रशान् This rule does not apply to प्रशान्		सन्धिः न भवति	प्रशान् + तनोति = प्रशान् तनोति।

© Shri Chitrapur Math

1) श्चुत्व सन्धि:

a) (स्तो: श्चुना श्चु:)

स् and a वर्ण belonging to तु, in close proximity with श् and a वर्ण belonging to चु are replaced by श् and a वर्ण belonging to चु ।

Whenever there is a combination of स् or त वर्ग (त्, थ्, द्, ध्, न्) WITH (either before or after) श् or with the चवर्ग (च्, छ्, ज्, झ्, ञ्) the स् changes into श् and the त वर्ग changes into its corresponding च वर्ग (यथासङ्ख्यम् ....that is respectively.) ।

ग्रामात् + चलित: = ग्रामाच्चलित: ।

सद् + जन: = सज्जन: ।

तान् + जयति = ताञ्जयति ।

Here are a few examples:

1. न हि प्रपश्यामि ममापनुद्या-
द्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धम्
राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ।। गी० २-८ ।।

ममापनुद्या-**द्यच्**छोक**मुच्**छोषणमिन्द्रियाणाम्

मम अपनुद्यात् **यत् शोकम् उत् - शोषणम्** इन्द्रियाणाम् (To figure out why श् has become छ् , look at the next sandhi... शश्छोऽटि ।)

2. ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषत: ।
यज्ज्ञात्वा नेह भूयो**ऽन्यज्ज्ञातव्यम**वशिष्यते ।। गी० ७-२ ।।
यत् ज्ञात्वा न इह भूय: **अन्यत् ज्ञातव्यम्** अवशिष्यते

© Shri Chitrapur Math

3. आश्चर्यात्पश्यति कश्चिदेन-
माश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः ।
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति
श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ।। गी० २-२९ ।।
आश्चर्यवच्च = आश्चर्यवत् च

4. श्रेयो हि ज्ञानम**भ्यासाज्ज्ञाना**द्ध्यानं विशिष्यते ।
ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ।। गी० १२- १२ ।।
अभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं = **अभ्यासात् ज्ञानात्**

b) **शश्छोऽटि ।**

Fully stated, झयः शः छः अटि । Here, in this sutra, the झयः is drawn from a previous sutra. If झय् (first four of a वर्ग) is followed by श् then that श् is optionally replaced by छ् ।

If the श् is followed by अट् , then if the झय् वर्ण is a द् , it will be converted into a ज् (स्तोः श्चुना श्चुः) and then that ज् is converted into a च् (खरि च ....Refer to Sandhi No. 4). If it is a त् , then it is replaced by च् (स्तोः श्चुना श्चुः) ।

In तु + श् , the तु changes to चु and the श् changes to छ् OR remains श् ।

श्रीमत् + शङ्कराश्रमः = श्रीमच्छङ्कराश्रमः ।

महत् + शकटम् = महच्छकटम् ।

1. न हि प्रपश्यामि ममापनुद्या-
द्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धम्
राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ।। गी० २-८ ।।

© Shri Chitrapur Math

ममापनुद्या-द्य**च्छोकमुच्छोषण**मिन्द्रियाणाम्

मम अपनुद्यात् **यत् शोकम् उत् - शोषणम्** इन्द्रियाणाम्

This could have been written as

ममापनुद्या-द्य**च्शोकमुच्शोषण**मिन्द्रियाणाम्

2. श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ।

ध्यानात्कर्मफलत्यागस्**त्यागाच्छान्ति**रनन्तरम् ।। गी० १२- १२।।

त्यागाच्छान्ति = त्यागात् शान्ति

2) ष्टुत्व सन्धिः

ष्टुनाष्टुः

Fully stated, स्तोः ष्टुनाष्टुः । Here, in this sutra, the स्तोः is drawn from a previous sutra.

स् and a वर्ण belonging to तु, in close proximity with ष् and a वर्ण belonging टु are replaced by ष् and a वर्ण belonging to टु ।

Whenever there is a combination of स् or त वर्ग (त्, थ्, द्, ध्, न्) WITH ष् or with the टवर्ग (ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण्) the स् changes into ष् and the त वर्ग changes into its corresponding टवर्ग ।

रामस् + षष्ठः = रामष्षष्ठः ।

इष् + तः = इष्टः ।

विष् + नुः = विष्णुः ।

कृष् + नः = कृष्णः ।

© Shri Chitrapur Math

3) जशत्व सन्धिः

a) झलां जशोऽन्ते ।

Fully stated, पदस्य अन्ते झलां जशः ।

Whenever there is a combination of झल् (all the consonants {minus the अनुनासिकव्यञ्जनानि }, य् र् ल् and व्) WITH any स्वर or a मृदु व्यञ्जन, it changes into its corresponding जश् (the third वर्ण of each वर्ग) । This happens only if the sandhi taking place is between two different words. If the sandhi is in the word itself then झलां जश् झशि is followed. (Basically it is the same sandhi but given a different name.)

ह् having the same place of utterance as क वर्ग (कण्ठ) will be replaced with that corresponding वर्ण ।

श् having the same place of utterance as च वर्ग (तालु) will be replaced with that corresponding वर्ण।

ष् having the same place of utterance as ट वर्ग (मूर्धा) will be replaced with that corresponding वर्ण ।

स् having the same place of utterance as त वर्ग (दन्ताः) will be replaced by that corresponding वर्ण ।

दिक् + अम्बरः = दिगम्बरः ।

1. न हि प्रपश्यामि ममापनुद्या-
द्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धम्
राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ गी० २-८ ॥

ममापनुद्या**द्य**च्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम्

मम **अपनुद्यात् यत्** शोकम् उत् - शोषणम् इन्द्रियाणाम्

© Shri Chitrapur Math

2. मनुष्याणां सहस्रेषु **कश्चिद्यतति** सिद्धये ।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वत: ॥ गी० ७-३ ॥
कश्चिद्यतति = कश्चित् यतति

3. आश्चर्यात्पश्यति **कश्चिदेन-**
माश्चर्यवद्वदति तथैव चान्य:।
आश्चर्यवच्चैनमन्य: शृणोति
श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ गी० २-२९ ॥
कश्चिदेनम् =कश्चित् एनम्
आश्चर्यवद्वदति =आश्चर्यवत् वदति

4. यत्करोषि **यदश्नासि यज्जुहोषि** ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व **मदर्पणम्** ॥ गी० ९-२७ ॥
यदश्नासि =यत् अश्नासि
यज्जुहोषि = यत् जुहोषि
मदर्पणम् = मत् अर्पणम्

5. श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासा**ज्ज्ञानाद्ध्यानं** विशिष्यते ।
ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥ गी० १२- १२ ॥
ज्ञानाद्ध्यानं = ज्ञानात् ध्यानं

b) **झलां जश् झशि ।**

Whenever there is a combination of झल् (व्यञ्जनम्) WITH any झश्
(मृदुव्यञ्जनम्) it changes into its corresponding जश् (third consonant) । This generally happens in the middle of the word.

बुध् + धि: = बुद्धि:।
लभ् + ध: = लब्ध:।

© Shri Chitrapur Math

4) चर्त्व सन्धिः

खरि च ।

Fully stated, खरि परे झलां चर् । Here, in this sutra, the चर् (first consonant of each वर्गः + श्, ष्, स्) is drawn from a previous sutra.

Whenever there is a combination of झल् WITH a कठोर व्यञ्जन,
it changes into its corresponding चर् ।

आपद् + सु = आपत्सु ।

1. **आश्चर्यात्पश्यति** कश्चिदेन-
माश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः।
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति
श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ।। गी० २-२९ ।।

आश्चर्यात् + पश्यति = आश्चर्यात्पश्यति । (त् does not get converted into द् because it is followed by a कठोरव्यञ्जनम्)

2. **यत्करोषि** यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय **तत्कुरुष्व** मदर्पणम् ।। गी० ९-२७ ।।
यत्करोषि =यत् करोषि
यत्तपस्यसि = यत् तपस्यसि
तत्कुरुष्व =तत् कुरुष्व

3. श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ।
ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ।। गी० १२- १२ ।।
ध्यानात्कर्मफल = ध्यानात् कर्मफल

© Shri Chitrapur Math

5) तोर्लि

Fully stated, तोः (षट्यन्त तु) लि (लकारे परे) परसवर्णः ।

A consonant of तवर्ग followed by ल् is replaced by one homogenous with the latter - परसवर्ण - in this case, ल् ।

दैन्यात् लोभः - दैन्याल्लोभः ।

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः - भुवनात् लोकाः ।

न् is replaced by a nasal ल् ।

श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानम् - श्रद्धावान् लभते ।

1. मूढ जहीहि धनागमतृष्णां कुरु सद्बुद्धिं मनसि वितृष्णाम् ।
यल्लभसे निजकर्मोपात्तं, वित्तं तेन विनोदय चित्तम् । (भज गोविन्दम् – २)
यल्लभसे =यत् लभसे

6) अनुनासिकसन्धिः

a) यरो ऽनुनासिके ऽनुनासिको वा ।

Fully stated, पदान्तस्य यरः अनुनासिके परे अनुनासिकः वा ।

यर् includes all the consonants excepting ह् ।

यर् occurring at the end of a पद followed by a nasal (ञ् , म् , ङ् , ण् , न्) is replaced by its own corresponding nasal, optionally.

क्रोधात् मोहः = क्रोधान्मोहः / क्रोधाद् मोहः ।

एतन्मे संशयं कृष्ण = एतत् मे / एतद् मे ।

दिक् + नागः = दिङ्नागः / दिग्नागः ।

र् remains as it is, it has no corresponding nasal.

पुनर् मोहः - पुनर्मोहः ।

© Shri Chitrapur Math

1. **यस्मान्नो** द्विजते लोको **लोकान्नो**द्विजते च यः ।
हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ।। गी० १२-१५ ।।
यस्मान्नो = यस्मात् नो
लोकान्नो = लोकात् नो

b) प्रत्यये भाषायां नित्यम् ।। (वार्तिक)
The rule यरो ऽनुनासिके ऽनुनासिको वा is compulsory if the प्रत्यय that is added ends in म् ।
कियत् + मात्रम् = कियन्मात्रम् - of little value.

7) अनुस्वार सन्धिः।

a) मोऽनुस्वारः।

Fully stated, मः अनुस्वारः हलि परे - (हलि is drawn from a previous सूत्र) - म्, at the end of a पद् is :
1) replaced by an अनुस्वार if it is followed by a consonant.
2) when it appears at the end of a पद or at the end of a sentence, it remains as it is.

1. मूढ जहीहि धनागमतृष्णां कुरु सद्बुद्धिं मनसि वितृष्णाम् ।
यल्लभसे निजकर्मोपात्तं, वित्तं तेन विनोदय चित्तम् ।। (भज गोविन्दम् - २)
2. किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ।
अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ।। (गी० ८- १)

b) वा पदान्तस्य ।

At the end of a पद, the अनुस्वार can be replaced by an अनुनासिक वर्ण which is homogenous to the वर्ण which follows it.
किं करोषि / किङ्करोषि । चन्द्रं पश्यति / चन्द्रम्पश्यति ।

© Shri Chitrapur Math

c) **नश्चापदान्तस्य झलि ।**

न् and म् not at the end of a पद are replaced by an अनुस्वार when followed by झल् - यशांसि ।

d) **अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ।**

When अनुस्वार is followed by a यय् वर्ण it is replaced by an अनुनासिक which is homogenous to the latter. पङ्कजः । सञ्चितः । कण्ठ । कान्ता ।

8) नश्छव्यप्रशान् । (Cracked it!!!! Here's why it is कस्मिंश्चित् and not कस्मिञ्चित् !!!!)

न् occurring at the end of a पद is replaced by रु if followed by a छव् and then by an अम् । This rule does not apply to प्रशान् (an avyaya meaning "tranquil") । (Please have a look at the table for clear examples.)

- अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ।

The वर्ण preceding रु is optionally nasalised.

- अनुनासिकात्परोऽ नुस्वारः।

When it is not nasalised an अनुस्वार is added.

Thus

कस्मिन् चित् = कस्मिर् चित् । नश्छव्यप्रशान् ।

= कस्मिँर् चित् । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ।

or = कस्मिंर् चित् । अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः ।

This र् is replaced by the विसर्ग and later by स् । Then the सन्धिः rules are followed to give

either a कस्मिँश्चित् ।

or a कस्मिंश्चित् ।

Similarly, भवान् चरति = भवार् चरति

= भवाँर् चरति /भवांर् चरति

© Shri Chitrapur Math

= भवाँश्चरति / भवांश्चरति ।

प्राणांस्त्यक्त्वा - प्राणान् त्यक्त्वा ।। गी० १-३३ ।

प्रज्ञावादांश्च भाषसे - प्रज्ञावादान् च ।। गी० २-११ ।

But not in the case of प्रशान् तिष्ठति ।

1. अशोच्यानन्वशोचस्त्वं **प्रज्ञावादांश्च** भाषसे ।
गतासून**गतासूंश्च** नानुशोचन्ति पण्डिताः ।। गी० २-११।

प्रज्ञावादांश्च = प्रज्ञावादान् च

अगतासूंश्च = अगतासून् च

***

You may not require to know any more sandhis than the ones listed in this lesson. If you do come across undecipherable ones, please write. We'll respond to individual requests.

© Shri Chitrapur Math